

Оксана КАЛИНОВСЬКА,
старший викладач кафедри української мови
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНО ОЦІНКОВИХ ЗНАЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ ДИСКУРСІ II ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті розглядається вплив ідеології на радянськомовну практику 60-80 років XX століття. На основі аналізу текстів партійних документів встановлено, що основними засобами вираження ідеологічно оцінкових значень є атрибутивна лексика, повтор та складений іменний присудок. Особливу увагу приділено їхній системній організації та семантичній ролі в ідеологічному просторі радянської комунікації.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічний контекст, ідеологічно значущі атрибути, ідеологічно маркована лексика, повтор, складений іменний присудок.

Abstract: The paper examines the influence of ideology on Soviet language practice in the 60s-80s of the 20th century. Based on the analysis of the texts of party documents, it was established that the main means of expressing ideologically estimated values are attributive and evaluative lexical units, repetitions, and the compound nominal predicate. Particular attention is paid to their systematic organization and semantic role in the ideological space of Soviet communication.

Key words: ideology, ideological context, ideologically significant attributes, ideologically marked lexical units, repetitions, compound noun predicate.

Постановка проблеми. **Відношення мова – ідеологія** досі привертає увагу дослідників суспільно-гуманітарних наук: історії, історичної філософії, політології, соціальної психології, філософії, економіки, культурології, літературознавства, мовознавства, що дозволяє комплексно його вивчати з урахуванням усіх багатоаспектних характеристик. У мовознавстві, зокрема, дослідження взаємодії мови та ідеології чітко окреслилися в двох аспектах: особливості функціонування мови в умовах ідеологічного тиску (особливо в умовах тоталітарної комунікації) та вплив ідеології на внутрішню

структуру мови, що засвідчують праці Ф. Бацевича, Т. Весни, О. Зарецького, Є. Карпіловської, Космеди, В. Куценко, Л. Масенко, Г. Мінчак, Л. Нагорної, І. Ренчки, К. Серажим, О. Сербенської, С. Шумлянського, Г. Яворської, Н. Ясакової та інш. Особливу актуальність досі зберігає проблема вираження ідеологічної оцінковості в семантиці тоталітарного дискурсу.

Метою цієї розвідки є визначення й узагальнення основних лінгвістичних засобів вираження ідеологічно оцінкових значень у структурі радянського дискурсу 60 – 80 років XX століття та визначення їх ролі в ідеологізації та десемантизації тексту на основі аналізу матеріалів партійних з'їздів та пленумів ЦК КПУ за період з 1960 – 1980 р.р. [4]. Зазначимо, що дані тексти були функційно значущими, містили нормативи й стандарти публічного висловлювання, ілюструючи найвищий рівень уніфікації мовного простору в радянському суспільстві. Тому тексти партійних документів цікаві для дослідження особливостей ідеологізованого семантичного простору комунікації, нерелевантної рефлексії слова, ритуалізованої форми викладу інформації.

Виклад основного матеріалу. Український радянський дискурс (далі – УРД), що був частиною єдиного радянського дискурсу, на початок 70-х років минулого століття склався як потужна і монолітна комунікативна система, що засвідчила уніфікованість і ритуальність висловлювання у суспільній комунікації.

Загальновідомо, що побудова тоталітарного суспільства неможлива без залучення мовних механізмів. В умовах насаджування тоталітарної ідеології мова зазнає цілеспрямованих «семантичних перекручень». Думка про це була сформульована в науковій літературі одразу з можливістю вивчати тоталітаризм як суспільний феномен, ще й зважаючи на художнє осмислення тоталітарної комунікації в загальновідомому романі Джорджа Орвелла «1984». Пророча візія англійського мовознавця й письменника тонко окреслила значущість лінгвістичних засобів в організації тоталітарної комунікації.

Тоталітарні режими – це передусім режими ідеологічні, «породжені ідеологією, існують завдяки їй» [1]. Тоталітарна влада прагне

замінити всі форми свідомості ідеологією (політичною міфологією), котра є найефективнішим засобом впливу на колективне несвідоме.

Важливими для осмислення ролі ідеології в організації дискурсивної практики стали праці ван Дейка, який ввів поняття „ідеологічного квадрата”, що визначає стратегію ідеологічного дискурсу: «позитивнее уявлення про нас» – «негативнее уявлення про інших» – «не говори нічого негативного про нас» – «не говори нічого позитивного про інших». Ці чотири константи пояснюють поляриність оцінок в дискурсі та визначають їх обсяг, спосіб деталізації інформації.

Проте важливішими у розумінні ролі ідеології в організації тоталітарного дискурсу є погляди В. Леніна, який трактував ідеологію як «науковезнання», як «єдиноправильну науку», як «основну зброю пролетаріату», як «засіб класової боротьби». Ці ленінські визначення стали базовими і для потрактування ідеології в наукових джерелах радянського періоду. Так, зокрема, в «Українській радянській енциклопедії» ідеологію визначено як «систему політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних класів або соціальних груп. Ідеологічна боротьба є однією з форм класової боротьби. Комуністична ідеологія – найвищий історичний тип ідеології; марксизм-ленінізм – її складова частина, основа, наукове ядро»[9, с.356]. Аналогічне визначення представлено у «Словнику української мови»: «Сукупність філософських, політичних, правових, моральних, релігійних поглядів, що характеризують те або інше суспільство, клас, політичну партію» [9, с.11]. В ілюстративному матеріалі представлено сполучуваність лексеми ідеологія: *приватновласницька, комуністична, ворожа*. Отже, ідеологія в тоталітарному дискурсі визначена як наукове знання й, відповідно, вона витісняє інші форми свідомості.

На важливість ідеології як засобу ідейної боротьби, засобу виховання світогляду радянської людини вказують назви партійних документів: «Постанова пленуму ЦК Компартії України від 16 – 17 травня 1974 р. «Про завдання партійних організацій республіки по

подальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень ХХІ з'їзду КППС»; «Постанова пленуму ЦК Компартії України від 29 березня 1968 р. «Про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій України»; «Постанова пленуму ЦК Компартії України від 9 – 11 серпня 1962 р. «Про завдання партійних організацій України по подальшому посиленню ідеологічної роботи в світлі рішень ХХІІ з'їзду КППС», типовими, в яких є формулювання про зміст і завдання «ідеологічної роботи партійних організацій»: «Пленум ЦК КП України підкреслює, що в сучасних умовах дальше поліпшення ідеологічної роботи, поєднання її з організаторською роботою є найважливішим завданням усіх партійних організацій республіки» [4], або «Основний зміст ідеологічної роботи полягає в поєднанні роз'яснення марксистсько-ленінської теорії з мобілізацією мас на здійснення конкретних насущних завдань господарського і культурного будівництва, з вихованням високої свідомості трудящих» [4].

Функція ідеології в багатонаціональному СРСР полягала ще й в тому, щоб витворити єдиний уніфікований мовний простір через впровадження в системи національних мов єдиного ідеологічного лексикону, однакової системи оцінних значень. Наведемо показову цитату з праці «Мова і ідеологічна боротьба» І. Білодіда: «Нова епоха в розвитку країни, суспільства, всього людства, світової цивілізації, вихід на історичну арену робітничого класу і його партії – партії комуністів, нові віяння в науці, політиці, в усьому житті вимагають нового слова, нового мовного стилю, правдивого наповнення змісту термінів, правдивого називання речей та явищ їх власними іменами, з їх соціально-науковою, політичною оцінкою» [2, с. 77].

Отже, ідеологічна оцінка стає домінантною в семантичній організації радянського дискурсу, вияві синтагматичних, парадигматичних та дериваційних відношень у ньому. М. Гловінський, описуючи семантику новомови, зазначав: «Іноді несуттєво, що дане слово означає, однак суттєво те, які кваліфікатори з ним пов'язані (добрий/поганий, наш/чужий, прогресивний/реакційний тощо)» [3, с.160]. Така

оцінна дихотомія досягає абсолюту в тоталітарному суспільстві, викреслюючи варіантність оцінних значень. У радянському дискурсі йдеться про присвоєння позитивної оцінки поняттям, значущим в радянській дійсності: комунізм, соціалізм, пролетар, робітничий клас, класова боротьба, інтернаціоналізм, державна власність тощо, відповідно, негативної – поняттям, пов'язаним з капіталістичним способом життя: буржуазія, імперіалізм, ревізіонізм, націоналізм тощо.

Формування ідеологічної оцінності в семантиці радянського дискурсу пов'язане передусім з домінуванням «фундаментального лексикону» – базовими поняттями марксистсько-ленінської ідеології та радянської дійсності: комунізм, соціалізм, ленінізм, пролетар, буржуазія, радгосп, колгосп, колгоспник, колгоспне селянство, соціалістичне змагання, п'ятирічка, п'ятирічний план, суботник, комсомол тощо та жорсткими умовами дистрибуції, що нав'язували ідеологічну семантику будь-якому поняттю і призвели до «втраати традиційно закріплених зв'язків і відношень між словами і значеннями, фразеологічними зворотами та їх асоціативними гніздами у свідомості мовців» [8, с. 90].

Однозначність ідеологічної оцінки в УРД задається контекстом, створюваним чітко визначеною системою ідеологічно значущих атрибутів, утворених від базових понять радянської (марксистсько-ленінської) ідеології: *радянський, соціалістичний, комуністичний, революційний, інтернаціональний, ленінський, пролетарський, більшовицький, колгоспний, робітничий, селянський, трудовий виразною позитивною оцінністю й буржуазний, націоналістичний, реакційний, ревізіоністський, імперіалістичний – з негативною оцінністю.*

Атрибути, виступаючи важливими транспонентами семантики слів, закріплюються за будь-яким поняттям в УРД як постійна ідеологічна характеристика, важлива для тоталітарного режиму. Така особливість лексико-семантичних зв'язків приводить до своєрідної “спеціалізації” слова вживатися в чітко вираженому ідеологічному контексті. На традиційну семантику слова штучно накладається ідеологічне значення, яке не відображає реального денотату, засно-

ване на випадковій сполучуваності: *комуністична мораль, робітнича совість, пролетарська честь, колгоспна демократія* тощо. У такий спосіб ідеологізації значення зазнали передусім іменники таких лексико-тематичних груп:

- суспільно-політичні терміни: *партія, суспільство, суспільні відносини, зовнішня політика, народ, держава, революція*;
- абстрактні поняття: *віра, думка, свідомість, підхід, напрям, завдання, ставлення, активність, результат*;
- назви загальнолюдських цінностей: *честь, мораль, совість, оптимізм, патріотизм*.

Зазначені групи слів втратили своє значення й виступають «знаками-символами», виконують лише ритуальну функцію[5, с. 32].

Поширеним засобом ідеологізації значення в системі радянської комунікації є також атрибути, утворені на основі метафоричного, гіперболічного переосмислення значень:

- простору (масштабності, розміру): *великі цілі, всенародний рух, всесоюзний огляд, всесвітньо-історичний масштаб, широка автоматизація, величезні родовища, безмежний простір тощо*;
- кількості: *числена армія, мільйонні загони, широкі маси, даліше збільшення тощо*;
- руху, швидкості: *семимильні кроки, швидке нарощування, ударний темп, впевнений ритм, прискорений розвиток тощо*;
- сили, міцності: *могутня зброя, революційна сила, могутня хода, бойове завдання, зміцнені позиції тощо*;
- часу: *нова радянська людина, вічно юне вчення, п'ятирічний план, найновіші досягнення, сучасні засоби тощо*;
- родинності: *братні народи, рідна партія, батьківське слово тощо*.

Ще одним засобом вираження ідеологічної оцінки в УРД є багатокомпонентні словосполучення «подвійної експресивності», утворені включенням в семантику цих конструкцій емоційно-експресивних атрибутів, що виявляються структурами найвищого знакового рівня: *нові величні діла, священна народна пам'ять, знаменний ленінський ювілей тощо*.

Атрибутивні ідеологічно оцінні значення можуть бути виражені займенниками *наш, свій, увесь, кожний*, що позбавлені денотативної функції і в системі УРД детермінують відношення в дихотомічній парі кожен / всі. Займенник *наш* (найчастотніше слово в системі УРД серед повнозначних слів), становлячи тісну сполучуваність зі словами всіх лексико-тематичних груп, поданих вище, автоматично стає еквівалентом до ідеологічно значущих атрибутів (або ж вступає з ними у синонімічні відношення): *наша країна, наша економіка, наша епоха, наші колективи, наші успіхи, наші досягнення, наші діла*.

Аналіз сполучуваності атрибутивних значень засвідчує їх чітку регламентацію та використання лише в межах зазначених лексико-тематичних груп, що звужує потенційну сполучуваність. Проте будучи спільними для визначених лексико-тематичних груп, сполучаючись з однаковими лексемами, вступають у синонімічні відношення, стають взаємозамінними й часто утворюють okazіональні значення: комуністичне будівництво – комуністичне творення; партія – комуністична партія – наша партія – рідна партія – бойовий авангард – провідна сила революційних перетворень; наша держава – наша радянська Батьківщина – наша соціалістична Батьківщина – перша в світі країна соціалізму.

Атрибути, маючи найбільший вплив на органи чуття, на формування емоцій людини, стали домінантною лексикою в структурі УРД й, як підтверджує наш аналіз, основним засобом створення ідеологічного контексту, в межах якого відбуваються всі лексико-семантичні трансформації. *Отже, атрибутивним значенням належить визначальна роль у формуванні ідеологічно-оцінної семантики УРД.*

В аналізованих текстах партійних документів до засобів вираження ідеологічної оцінності зараховуємо й субстантивні багатокompонентні сполуки з віддієслівними іменниками *підвищення, зростання, збільшення, зміцнення, розширення, вдосконалення, примноження*, які, сполучаючись з абстрактними іменниками, реалізовували значення „доводити до вищого рівня”, важливість якого для тоталітарного режиму доводить і лексикографічний матеріал. Зокрема, у «Словнику української мови» значення названих іменників проілюстровано лише ідеологічними прикладами. До того ж дані лексеми утворюють сло-

восполюки «дубльованої семантики»: зміцнення могутності, зростання темпів, піднесення рівня, підвищення рівня тощо. Функціонування віддієслівних іменників у текстах партійних документів пов'язано з актуалізацією таких семантичних ознак, як процесуальність, постійна повторюваність дії, що приводить до вияву надлишковості на семантичному рівні, спустошення власного змісту слів, а отже, з перетворенням конструкцій, в яких вони вживаються, на ритуально-знакові.

Стандартним засобом ідеологізації лексичних одиниць у системі УРД є прийом предикації. Іменний присудок регулярно використовується як засіб «ідеологічного маркування» й експліцитного тлумачення знака: *перемога Жовтня – найглибше революційне перетворення ХХ століття, союз робітників і селян – основа Радянської держави, марксизм-ленізм – єдино правильне вчення, комсомол – вірний помічник партії, партія – розум, честь і совість нашої епохи* тощо. Такі конструкції у текстах партійних документів є стереотипними номінаціями, що містять основні міфологеми аналізованого дискурсу, стверджують високий ступінь цінності об'єкта вислову, надаючи йому символічного значення.

Характерним засобом вираження ідеологічної оцінковості в радянському дискурсі виступають повтори. Наведемо типовий приклад з текстів партійних документів: «Чим більш зрілим стає наше соціалістичне суспільство, чим далі воно просувається до вищої стадії свого розвитку – комунізму, тим вищою стає громадська активність наших громадян, трудових колективів і народу в цілому, тим ширше і глибше трудящі залучаються до управління справами держави». Або ще один: «Знайте і запам'ятайте: в будь-який час і в будь-який момент ми з вами, ми на вашому боці, ми на боці соціалізму, на боці праці, миру й інтернаціонального братерства трудящих».

Наведені висловлювання засвідчують, що повтор представлений на всіх рівнях тексту, а це дає можливість його типологізувати. Виділяємо такі види повторів:

1. лексичні (повтор одного й того самого слова): все більше й більше, все краще й краще, змінюється і змінюється на краще, тисячі й тисячі конкретних справ тощо;

2. семантичні (словосполучення «дубльованої семантики», семантичні дублети): *дальше підвищення, значне збільшення, далі вперед, просування вперед, вища стадія тощо*;
3. словотвірні (повтор спільнокореневих слів): *комсомол, комсомольський, по-комсомольському; комунізм, комуністичний, по-комуністичному; Ленін, ленінський, по-ленінському; ради, радянський, по-радянськи; робітник, робітничий, по-робітничому; пролетар, пролетарський, по-пролетарськи; високий (вищий, найвищий), високо (вище, найвище), підвищити, підвищення; більший (найбільший), більше (найбільше), збільшити, збільшення; міцний (міцніший, найміцніший), міцно (найміцніше), зміцнити, зміцнення; глибокий (глибший, найглибший), глибоко (глибше, найглибше), поглибити, поглиблення; виконати, виконання, перевиконання тощо*;
4. словотвірні в межах синтагми (зі зміною граматичних ознак слова), часто стають взаємозамінними: *значно збільшити – значне збільшення, глибоко вивчати – глибше вивчення, широко висвітлювати – ширше висвітлення тощо*.
5. синтаксичні: *сказати більш образно – образно кажучи тощо*.

Роль повтору також відіграє перерахування однорідних об'єктів. Слова, різні за семантикою, сприймаються як синонімічні, як повтор одного й того самого поняття: *інтересам свого підприємства, району, області, республіки, всієї своєї Батьківщини; нові заводи, фабрики, житлові квартали, селища і цілі міста тощо*. Такий вид повтору, з одного боку, деталізує змістову інформацію в тексті, а з другого, робить її універсальною, що ще більше розвиває зміст і підсилює знаковість вислову.

Повтор у структурі УРД є не лише стилістичною й структурною одиницею, а «прийомом емоційного нагнітання, наполегливого суггестивного повторення необхідних владі ідей» [6, с. 14], засобом, в якому реалізовується основна прагматична мета – тотальний вплив на масову свідомість з метою змінити її.

Висновки. Отже, ідеології належить визначальна роль в семантичній організації радянського дискурсу, у формуванні одноо-

цінного контексту, сформованого передусім системою ідеологічно значущих атрибутів. Усі зазначені засоби, що виражали ідеологічну оцінність в українському радянському дискурсі, вживались системно й регулярно, а отже, формували текст «нульової семантики», найвищого ступеня знаковості, який не призначений для суспільної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. К.: Дух і Літера. 2002. 539 с.
2. Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба / І. К. Білодід. К..1974.
3. Ґловінський М. Новомова. / М. Ґловінський //12 польських есеїв. – Київ: Критика. 2001. – С. 158 – 180.
- 4.КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х томах. / К.: ПолітвидавУкраїни, 1976.
- 5.Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму / Л. Т. Масенко. К.: Кліо. 2017. 239 с.
6. Потятинник Б., Лозинський М. Патогенний текст / Б. Потятинник, М. Лозинський. Львів: Місіонер. 1996. 296 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка. 1970 – 1980. Т. IV.
- 8.Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина II Джерела і соціокультурні чинники розвитку / Л. О. Ткач. Чернівці: Книги – ХХІ. 2007. 702 с.
- 9.Українська радянська енциклопедія:[в12 т.] /голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред) [та ін.]. К.: Голов. ред. УРЕ. 1979. Т. 4. 558 с.